

szemle

Ormos Mária: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*

Mottó: „Amíg az embert növénné vagy legalább állattá – melynek csak élelemre, melegre van szüksége – lealacsonyítani nem sikerül, ami által egy tökéletes államforma feltalálásának feladata mindenesetre tetemesen megkönnyítették, mindaddig oly állam, melyben csak a gép szabályszerűsége található fel, az ember szükségének meg nem felelhet. Annak, aki az emberek cselekvényei s tevékenysége felett ítél-ni akar, föl kell tudnia fogni érzelmeiket is, enélkül az állam hatalma a kérlelhetetlen végzet hatalmához hasonlít...” (Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméi. I. Budapest, 1981. 349.)

Néhány hónappal a második világháború (akkor még aligha sokéves világhégésnek hitt, várt) kezdete után az *American Historical Association* szokásos monstre év végi konferenciáján egy eltéveszthetetlenül magyaros akcentussal, de igen gazdag szókinccsel, imponálóan tiszta, logikus szerkezetű érveléssel prezentált előadás sok, már a szilveszterre készülődő kolléga figyelmét tudta lekötöni. Az Oberlin College 64 éves politikatudomány professzorának neve a Habsburg Monarchia felbomlásáról írt könyvének köszönhetően nem volt ismeretlen, így jó néhányan gondolkodtak el provokatív gondolatain. Jászi Oszkár ugyanis a diplomáciatörténet meddőségéről beszélt. Keményen és ironikusan támadta azt a szemléletet, amely szerint *Quod non est in actis, non est in historia*,

* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 422 p.

vagyis azt a feltételezést, amely szerint a diplomáciai aktákból rekonstruálható a háborúk oka. Érvéle szerint a diplomaták csak pszichológiai felhalmozói, megtestesítői olyan, a társadalomban ható eszméknek, amelyek közvetlen tanulmányozást igényelnek. A háborúk okaival, eredetével kapcsolatban ugyanis nem az a kulcskérdés, hogy ki mikor milyen ultimátumot küldött vagy mikor mobilizálta a hadsereget, hanem az, hogy kik a felelősek az odavezető tömeges lelkiállapot kialakulásáért.¹

Hogyan válik egy eszme társadalmakat megmozgató, átalakító, nemegyszer fenekestül felforgató erővé, hogyan formálódik pusztító vagy építő, nemes célok érdekében is tömegeket mozgósítani képes tényezővé? A pragmatikus hatalmi-politikai érdekek termelik ki a kulturális-intellektuális gyűlölködéseket vagy ellenkezőleg: az egyéni és kollektív psziché legmélyéről feltörő szenvedélyek okozzák a politikai konfliktusokat?

Jászi bizonyára ismerte – bár nem hivatkozik rá – a tekintélyes francia filozófus, Julien Benda több mint egy évtizeddel korábban megjelent, akkor nagy visszhangot kiváltó könyvét, *Az írástudók árulását*. Benda arról írt 1927-ben, 60 éves korában, hogy az első világháború és azt azt követő időszak a politikai gyűlölködések intellektuális megfogalmazásának kora. Érvéle szerint míg a napóleoni háborúk koráig a fegyveres összecsapások mögött ösztönös emberi szenvedélyek tapinthatók ki, addig a nemzeti ébredés korától kezdve a politikai szenvedélyek mögött kidolgozott doktrínák szorosra szőtt hálója feszül. Benda szerint a fordulópontra a nemzeti ideológiák összekapcsolódása a politikai (ezen ő társadalompolitikát ért) szenvedélyekkel, amelynek három eszmei és egy intézményes formáját emeli ki. Eszmeileg a zsidóellenes mozgalmakat, a birtokos osztályok és a nincstelének közötti gyűlölködést és az autoriter politikusok demokratákkal szembeni gyűlöletét, intézményként pedig az ezeket a gondolatokat cselekvési programmá alakító német nemzeti szocialista pártot.² Benda tehát úgy gondolja, hogy *a társadalmi konfliktusok ötvöződése a nemzeti ideológiával, a nacionalizmussal vezet a nagy nemzetközi konfliktusokhoz*.

A problémakör második világháború utáni egyik legnagyobb formátumú kutatója, a máig aktív, élete kilencedik évtizedében járó Fritz Stern,

¹ Oscar JÁSZI: What the documents do not tell concerning war in Europe. Delivered at the annual meeting of the American Historical Association in Washington D. C. December 31. 1939. Jászi Collection, Rare Book and Manuscript Library of Columbia University

² Julien BENDA: *The Betrayal of the Intellectuals*. The Beacon Press, Boston, 1955. 18. Jászi ezt az angol fordítást az 1928-as első Egyesült Államok-beli kiadásból ismerhette, ami 1928-ban *The Treason of Intellectuals* címen jelent meg a William Morrow & Company Inc. kiadásában. Még valószínűbb, hogy eredetiben olvasta (*La Trahison des Clerks*), hiszen franciatudását sokáig biztosabbnak érezte, mint angolságát.

a nemzetiszocializmus eszmetörténeti gyökereinek első igazán mélyreható elemzője, másfél évtizeddel Jászi előadása és három évtizeddel Benda könyve után másképp értelmezte az intellektuális-kulturális és a politikai tényezők közötti viszonyt. Kutatásai őt arra az eredményre vezették, hogy a két világháború kora a kulturális gyökerű gyűlölködések és a személyes haragok politikai erőkké szerveződésének kora. Nem a politikai, társadalmi ellentétek fogalmazódnak meg ideologikus formában, hanem fordítva: *a kulturális vízváltások vezetnek politikai konfliktusokhoz*.³ Stern nem ismerte Jászi gondolatait, de érveléseik meglepően hasonlóak. Kevésbé ismert, de befolyásos német gondolkodókra hivatkoznak mindketten (például Konstantin Frantz), és ezt a mélyebb kulturális gyűlöletpotenciált Jászi említett előadásában a következőképpen definiálja: „A legutóbbi fél évszázad során aláaknázódott az a spirituális és etikai struktúra, az a hagyományos vallás és természetörvény, amelyre – ha tökéletlenül is, de meghatározó erőként – a Nyugat szolidaritása épült. A sekélyes szociáldarwinizmus (nagy alapítója szándékának ellenére), a gazdasági illetve a szexuális tényezőkre koncentrálnak mechanikus determinizmus a marxizmusban és a freudizmusban, a Teuton szuperfaj iránti rajongás, Nietzsche *szőke bestiájának* imádása, valamennyi értékünk pragmatikus és behaviorista relativizálása, Vilfredo Pareto pszeudotudományos racionalizmusa és sok más hasonló áramlat a fejedelmek korábbi machiavellizmusát a tömegek (mob) machiavellizmuává alakította át.”

A modern történeti gondolkodás és történetírás eme alapkérdéséhez szól hozzá Ormos Mária új könyve. Határozott vonalakkal felvázolt, világosan építkező gondolatmenetet fejt ki, nem eszmetörténeti kézikönyvet, hanem a legfontosabbnak ítélt kérdések forrásaira és irodalmára építő olvasmányos, monografikus igényű történeti nagyesszét írt. Tudósi visszafogottsággal, humanista elkötelezettségű értelmiségiként igazít el a „felfegyverzett gondolatok” (Edmund Burke fogalma) történetében, kutatja a huszadik század uralkodó eszméinek befolyását az „álladalmakra”, azok egymás közötti viszonyaira, a társadalom és az állam, államok viszonyára. Hogyan lesz egy eszme egy kor uralkodó eszméje? A magyar társadalomtudományi gondolkodásban a 19. század vonatkozásában Eötvös Józsefhez és Asbóth Jánoshoz vezethető vissza ez a kérdésfeltevés. Eötvösnél ez a szabadság, egyenlőség, nemzetiség, Asbóthnál a konzervativizmus, Szekfűnél a liberalizmus, Molnár Eriknél

³ Fritz STERN: *The Politics of Cultural Despair*. New York, 1961. 6.

a marxizmus, illetve a szocializmus. E nagy, tisztázó igényű munkákat politika- és társadalomtörténeti katarziszok: 1848/49, az első, majd a második világháború, a gazdasági világválság inspirálják, Ormos Mária könyve pedig a gazdaságivá mélyülő, súlyos politikai következményeket is magában hordozó pénzügyi válság kibontakozása idején íródott.

Kiindulópontja az első modern politikai áramlat, a liberalizmus születése, majd a liberális programokra és akciókra adott konzervatív válasz. A szociális kérdés politikai-társadalmi jelenségével áll összefüggésben a szocialista, szociáldemokrata munkáspárti, illetve a keresztényszociális irányzatok fellépése, mindezeket a világrendszer változásaival összefüggésben értelmezi, magyarázza. A 19–20. század fordulóján a konzervativizmus és a szocializmus „elágazásait” veszi számba.

Az egyik legkidolgozottabb, legárnyaltabban kifejtett rész az első világháború „átsugárzását” elemzi a politikai eszmevilágra. Az önrendelkezés, demokrácia programjának gyakorlati összeegyeztethetlensége a háborús bűnösség és jóvátétel programjával alapozza meg a két világháború közötti konzervatív, liberális és szocialista dilemmák, valamint a fasiszta, nemzetiszocialista, bolsevik-sztálinista eszmék és következetes gyakorlatuk, továbbá az antifaszizmus, népfront, megbékéltetés, kollaborálás, ellenállás bemutatását.

Az 1945–1989 közötti időszakban a meghatározó konzervatív, liberális, kommunista, szocialista-szociáldemokrata irányzatok tartalmi átalakulásainál a szovjet modell nyugati értékelései, a szociális piacgazdaság, az állami tervezés lehetőségei, az európai egységtervek, a terrorizmus különböző formái, a harmadik világ problémái az elemzés pillérei.

A legutóbbi 20 évvel foglalkozó fejezet alapproblémái a szovjet és kelet-európai összeomlás értelmezése, az Európai Unió, ismét a terrorizmus fenyegetése, a globális környezeti és gazdasági kérdések.

Munkáján végighúzó alapkérdés az állami beavatkozás (jóléti állam, szociális piacgazdaság) jövője és a demokrácia megújításának problémája. A megújulás-megújítás kérdése – érvelése szerint – egész Európában és szerte a demokratikus világban élő probléma, de ott a legdrámaibb, ahol a demokratikus intézmények újak, a vezető csoportok a problémák kezelésében járatlanok, a jogokért fellépő csoportok ellenben türelmetlenek, a játékszabályokat részben nem ismerik, részben nem fogadják el. A helyzet tehát ott igazán veszélyes, ahol nem történt meg a gazdasági felzárkózás, emiatt súlyosak a feszültségek, a demokrácia intézményrendszere viszont túl fiatal. Európán belül ez Közép-Európa egy részére, a Balkán jó részére és Kelet-Európára igaz. A társadalmi-politikai zaklatottság ezért ebben az övezetben úgyszólván természetes. A demokrácia

megújításának ügye azonban érinti az egész demokratikus elveket valló világot. Ennek fontos, a könyvben elemzett elemei a részvételi demokrácia korlátai, a parlamenten kívüli politizálás lehetőségei és veszélyei.

A mai nemzetközi történetírásban Ormos Mária könyve az idősebb generációkhoz tartozók közül Fritz Stern, Peter Gay, Richard Paxton, Hans Ulrich Wehler, Volker Berghahn, Mark Mazower, a cambridge-i Quentin Skinner kérdésfeltevéseivel és módszerével rokonítható. A magyar kutatók közül Zsigmond László és Diószegi István, Schlett István, a fiatalabbak közül Szigeti Péter, Miszlivetz Ferenc, a cambridge-i diskurzuskutatók magyar követői (Szabó Márton) munkásságához hasonlítható, de alapvetően belülről építkezik.

Társadalmi felelősségtudattal megáldott (vagy megvert) tudós kutató értelmiségi próbálja e művével segíteni olvasóját, hogy értelmezze a 20. század eszméit és eseményeit. Nem deklarálja, hanem következtetéseivel demonstrálja, hogy a történelem nem értelmezhetetlen káosz, hanem értékek és érdekek alapján értelmezhető és értelmezendő. Így például egyik zárókövetkeztetése: „Ha a modalitásoktól és személyes politikáktól eltekintünk, ki lehet jelenteni, hogy a világválság politikai kezelése az 1930-as években egyenesen vezetett a második világháborúhoz. 2008-ban – ezzel szemben – elzárkózás helyett egyelőre a problémák közös, egyeztetett megoldási módjainak a keresése zajlik.” (390.)

Mi a könyvsiker titka? Minimálisan három feltétele van: formátumos, mondanivalóval rendelkező és azt megformálni tudó szerző, a publikálást felvállaló intézmény (intézet, kiadó, alapítvány) és a közvéleményt érdeklő, foglalkoztató téma. Véleményem szerint e munka azért ítélték sikerre, mivel itt sokszorosan bizonyított szerző szövetkezett hatékony és gyakorlott intézménnyel, hogy korunk egyik alapkérdéséhez szóljanak hozzá. Az alapkérdés: van-e esélye a humanizmusnak és a józan értelemnek a racionális, de kíméletlen és kegyetlen antihumánus pragmatizmussal és a nemegyszer irracionálisnak tűnő, de keményen célratörő gyűlöletáradattal szemben? Reméljük azt, hogy amíg ilyen könyvek íródnak, megjelennek és olvassák őket: van!

Pók Attila

Paládi-Kovács Attila: Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*

A 19–20. század fordulójára lényeges és mélyreható változás következett be a magyar társadalom addigi összetételében, a modern gyáripari munkásság a társadalom szerves részévé vált. Ez a társadalmi csoport a gyáripar és a kapitalizmus szülöttjeként jött létre, „előhírnökei” a bányászok és a manufaktúrák alkalmazottai voltak. Paládi-Kovács Attila nem csak terjedelmes, hanem izgalmas és érdekfeszítő könyvben tesz kísérletet az ipari vidékeken élő társadalmi csoportok életének, munkakultúrájának és hagyományvilágának összefoglalására. Történészként nem könnyű a recenzens helyzete, hiszen kutatásai elsődlegesen nem az etnográfia szempontjai szerint alakulnak. A két tudományág adottságaiból, a forrásanyag helyzetéből és azok feldolgozási módszereiből természetes különbségek adódnak. Az etnográfia minden korszakban magára a népre és annak hagyományvilágára irányítja figyelmét, a történettudomány jobban kedveli a korszakokon átívelő hosszabb-rövidebb történeti folyamatokat, összefüggéseket.

Az első fejezetben maga a szerző is alapos betekintést ad a munkásnéprajz nemzetközi és magyarországi kutatástörténetébe. A téma újrafelfedezése és a fokozott érdeklődés a szocialista időszak munkásnéprajz-kutatásaira vezethető vissza. (Dégh Linda: *A munkásság néprajzi kutatása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952.; Uő.: *Útmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához*. Budapest, Művelt Nép, 1953.; valamint Nagy Dezső munkássága), ami természetesen nem jelenti azt, hogy a témában korábban nem születtek kiváló monográfiák (Eisele Gusztáv (szerk.): *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék bányászati monográfiája*, Selmechánya, Joerges Nyomda, 1907.; és Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*, Budapest, MTA, 1880.) Maga a szerző is alapos betekintést ad a munkásnéprajz nemzetközi és magyarországi kutatástörténetébe az első fejezetben.

A kötetben közölt írások egy része eredetileg külföldön jelent meg, ezek magyar változatai ebben a kötetben olvashatóak először, jelentősen megkönnyítve a hozzáférést is. Ugyanakkor mindez csak a kötet végén derül ki, némileg zavarba ejtve az olvasót. A fejezetek számozatlansága is megnehezíti a tájékozódást.

* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 327.

A kötet – mely a külön megjelent tanulmányokból történt összeállítás ellenére is tartalmilag koherens –, két nagyobb tematikus egységet alkot. Az egyik a kisiparosok társadalmát és életmódját elemzi, a másik pedig a jelentős létszámú ipari munkásság kialakulását, hagyományait és társadalmi kapcsolatait mutatja be. Az említett két nagyobb egységet kiválóan rendszerezett tematikus blokkok alkotják, mint például az életmód, a kisiparosi viszonyok, az iparos lét keretei, a munka világa, a hagyomány valamint a nyelv és kommunikáció szerepe.

Az észak-magyarországi, a gömöri bányavidék történetét bemutató első fejezet (*Régi bányászélet Gömörben*), a gömöri bányászok munkafolyamatainak (bányarobbantás, egyszerű, sokszor csak kezdetleges kézi fejteőszközök) ábrázolása kifejezetten izgalmas. S a kötet egyik legfőbb érdeme éppen ez, régmúlt idők technikai fortélyjaival ragadja magával az olvasót. Olyan munkaeszközöket ismerhetünk meg (például a fajszi, vagy a nagykalapács megnevezése, a pucka), melyek napjainkban jobbra múzeumok vitrinjeiben találhatóak meg (24.). A nyelvi fejtegetésekből egyúttal kibontakozik a gömöri települések sajátos nyelve, a több tájszóval is beszélt rozsnyói nyelvjárás (18.). A nyelvjárások, a nyelvszigetek, a tájszavak, valamint a munkaeszközök – marxista terminológiával élve termelőeszközök – megnevezésének (azok fejlődésének) nagyon precíz vizsgálata viszont már túlmutat egy történész látókörén, ilyen részletességgel csak ritkán releváns.

A második fejezet címe *Hagyományos elemek a magyar munkások kultúrájában* (55.) némi pontosítást kívánna meg. A témát nem igazán lehet elhelyezni a gömöri bányászok és a kisiparosok kapcsán. Másfelől a magyar munkás (a szakmunkásember, aki fizikai munkából él) megjelölés a köztudatban is inkább a városban dolgozó nagyipari munkásságra vonatkozik és a 19. század végétől vált bevetté.

A kötet harmadik, igen rövid fejezete (*A kommunikáció néhány sajátossága egy ipari körzetben Észak-Magyarországon*) további érdekességeket tartogat. Paládi-Kovács Attila gazdag képanyaggal mutatja be az egykori bányászélet mindennapi kellékeit és pillanatait, melyeknek talán az előző fejezetben lett volna a helyük. Talán nem meglepő, hogy ez a rész alapvetően Ózd és környéke viszonyait tárgyalja, hiszen a szerző itt született és nevelkedett 18 éves koráig. Mitőbb, családjában bányászok és kohászok sora dolgozott. A fejezetben két kérdéskört mutat be. Az egyik az Ózd és vidékén élők sajátos kommunikációja, mint például a vasgyár dudájának jelzése, a munkások közti egyéni, nem hivatalos beszédmód, vagy az ipari város és a vidék (falu) közti kommunikáció, melynek során a város bizonyult az elsődleges információs csatornának.

A másik a napi ingázás körzeteinek a vizsgálata és Ózdra bejáró munkások településenkénti megoszlása (52.). A témában rejlő lehetőségeket újabb kutatási eredményekkel talán jobban ki lehetett volna aknázni, hiszen a fejezet fényképek nélkül mindössze 8 oldal terjedelmű és a szöveg aktualizálása, a gyár leépülésére történő utalás révén elkerülhetőek lettek volna a következőhöz hasonló félreérthető mondatok is: „A legfőbb információs központ az ózdi vasgyár volt, ahová az ipari körzet legtöbb falujából jártak be a munkások. Ma is valóságos hírbörze a gyár és környéke.” (50.). Általában is hasznos lenne az azóta eltelt idő változásairól is olvasni.

A kötet gerincét a már említett két, leginkább egybetartozó és terjedelmes fejezet, a kisiparosokról és a gyári munkásságról szólóak alkotják. Ezek szinte teljes mértékben feldolgozzák a témát, tagolásuk révén könnyen követhető módon. A szerző bemutatja a céhrendszer felbomlását (1872, az ipartestületek megalakítását elrendelő 1884. évi XVII. tc.) és a kisipar jogviszonyainak átalakulását. Vizsgál számos más, a kisiparosság életmódjához (házassági, rokoni kapcsolatrendszer, lakáskultúra, öltözködés, szokások stb.) kapcsolódó témát. Időhatára az 1848 és 1948 között eltelt, mozgalmas száz év. Jól érzékelteti azt a messzemenő hatással járó társadalmi változást, amelyen a kisiparosok, a korábbi céhes iparosság a 19. század második felében átment. A 19. század 60-as, 70-es éveitől a kézműipart fokozottan háttérbe szorította a városi gyáripar, ennek következtében bizonyos mesterségek egyszerűen visszaszorultak (csizmadiaipar, takácsipar), vagy kihaltak. Trianon után, a piacok beszűkülésével mindez fokozottan érvényesült, aminek következtében tovább csökkent az ország iparosainak száma és a meglévők életszínvonala, folytatódott az iparosréteg elszegényedése. Átrétegződésük három fő folyamatát különíti el: a) egyrészt a céhes iparosságból meggazdagodott tőkés vállalkozó lesz; b) másrészt a kisiparosi létből a gyári munkás, szegény-proletár, napszámos státuszba kerülnek; c) a kispolgársághoz tartozva és igazodva a körülményekhez megmaradnak a kisiparosi életforma mellett. E három kategória közül is a második lesz az a réteg, amelyből a városi nagyipari munkásság bázisa formálódik. A szerző adatokkal bőven illusztrálja az elvándorlás, a tönkremenetel folyamatait, és egy-egy település iparosainak demográfiai jellegzetességeit (számuk, etnikai, felekezeti tagoltságuk).

A fejezet utolsó részei betekintést adnak az olvasónak az inas-, legény- és segédlet, valamint a mesterré avatás folyamataiba, mindennapjaiba. Viszont jelentős hiányossága, hogy a kisiparosság 1945 utáni viszonyaira egyáltalán nem tér ki, ennek mindössze néhány mondatot szentel a tanul-

mány végén: „A kézműves iparosság zöme vallásos maradt, kötődött egyházához, s a konzervatív értékrendhez. Nem csoda, hogy 1945 után az akkori hatalom mindent elkövet a kisiparosság felszámolása, megszüntetése érdekében.” (123). Noha a téma vizsgálata az 50-es évekig bezárólag szétfeszítette volna a tanulmány kereteit, ez a sommás megállapítás nem állja meg a helyét. A kézműves ipar 1945 utáni elsorvasztása nem az egyházellenes politika egyenes következménye volt. Ha ezt elfogadnánk, akkor arra következtethetnénk, hogy a kézműves társadalom „reakció” volta miatt került visszaszorításra. A fejezetet gazdag képanyag illusztrálja, azonban két, az 1970-es évekből származó fotó közlése itt nehezen érthető. (19–20. fénykép.)

A már említett két nagyobb egységet két rövidebb fejezet választja el egymástól. Az egyik közlése ezen a helyen – „Céhhagyományok Magyarországon. Régi vándorlegény-útvonalak a 18–19. században” –, nehezen indokolható, annak ellenére, hogy önállóan izgalmas tanulmány. A szerző a gyárak, bányák és műhelyek népességének társadalomtörténeti vizsgálatát ígéri a 19. századtól kezdve (129.), azonban lényegében az előző fejezet bővített változatával van dolgunk, melyben szintén vizsgálta a céhrendszert, a vándorlást és a vándorlétet. Kifejezetten érdekes viszont az „Egyházak, iparosok, munkások” című fejezet, mely immár szervesen kapcsolódik a kötet másik pilléréhez, az ipari munkásság kialakulásának, növekedésének és tagolódásának vizsgálatához. Paládi-Kovács Attila rövid betekintést nyújt a kisiparosok és gyári munkások vallásos életébe, hiedelemvilágába, valamint a szekták térnyerésének elemzésére is időt szentel. Mindazonáltal a recenzens nem osztja a szerző azon véleményét, miszerint a szekták, gyülekezetek a „faluról elkerült, talajt vesztett, elbizonytalanodott munkásoknak nyújtott[ak] lelki és szociális segítségnyújtást, tányér levest és nyájmeleget, lelki kapaszkodót.” (148.). Nyilvánvalóan további kutatásokat igényel annak kiderítése, milyen tényezők vezettek az említett rétegek tagjainak „gyülekezetekbe” tömörüléséhez, az viszont biztosan állítható, hogy a felekezetek nélkülinek titulált egyének részben az egyházak kiüresedett vallásosságából is az újabb közösségekben találták meg a kiutat. Az, hogy a komoly egzisztenciával rendelkező kispolgári, iparos és kereskedő rétegeket kevésbé érintette ez a folyamat azzal is magyarázható, hogy a szegényes életmódot folytató és anyagi nehézségekkel küszködő kisiparosnak, proletárnak nagyobb szüksége volt Istenre (Isten szerető, gondoskodó mioltára) és hitvilágára, mint tehetősebb, létbiztonságban élő társainak.

Az „Ipari munkásság” című fejezet ebben a formában megtalálható a szerző által szerkesztett *Magyar néprajz nyolc kötetben. VIII. Társadalom*

című munkában (Budapest, 2000. 239–308. o.). A fejezet olyan lényeges kérdéseket feszeget, mint például a munkások etnikai összetétele, tagoltsága, asszimilációja, nemzettudatának változása, vagy a női és gyermekmunka kérdése. Paládi-Kovács Attila emellett itt is meghatározza a munkásnéprajz „küldetését”: „Nyilvánvaló, hogy a néprajz más oldalról közelíti meg a munkásosztályt, mint a történetírás, vagy a szociológia. Nem tartja feladatának sem a történeti-statisztikai, demográfiai vizsgáldást, sem a munkásmozgalom történeti elemzését. Feladata viszont a munkásrétegek életmódjának és kulturális hagyományainak vizsgálata. Mindennapi létviszonyait, életformáját, szokásait, beszéd- és gondolkodásmódját szükséges megismerni ahhoz, hogy a tudományos kutatás a munkáskultúra sajátos jegyeit a társadalom más rétegekultúráival összevetve kimutassa.” (151. o.).

A második világháború után ideológiai és tudománypolitikai alapon fogtak hozzá a munkásosztály társadalomtörténetének a kutatásához. Azzal viszont nem ért egyet a recenzens – jóllehet nincsen személyes tapasztalata – hogy ez a tény elkedvetlenítette volna a téma iránt valóban érdeklődőket. Maga a szerző is cáfolja ezt amikor arról beszél, hogy: „Jelentős monográfiák születtek ebben az időben mind az ipari fejlődés történeti menetéről, mind a munkástársadalom kialakulásáról és későbbi sorsáról.” (153. o.).

A téma tehát adott volt: az ipari munkástársadalom növekedésével (az agrárnépeesség városba áramlásával) újabb kutatási lehetőségek nyíltak. A nagyobb gyárak mindenütt tájszervező, kapcsolatépítő szerepet játszottak. Paládi-Kovács Attilának ebben a tanulmányban sikerül autentikusan bemutatnia az ipari tájkép, a gyárak tájformáló szerepét. Továbbá nem elhanyagolható olyan, a munkások mindennapjait meghatározó mozzanatok vizsgálata, mint a napi főzés problémája, étrendjük kialakítása. Mindezt a szerző régi, hagyományos receptekkel (206. o.) is színesíti (bányászhaluska, gujka stb.). A kötet utolsó előtti fejezete a „Munkásház- és lakás 1870–1920 között” címet viseli (229–246. o.).

A kötet utolsó és egyedülként a kiadás évében (2007) született, itt először megjelenő tanulmánya az „Új közelítések és a távolodó ipari társadalom” címet kapta (247. o.). A szerző kísérletet és javaslatot tesz a munkásság társadalmi csoportjának új néprajzi kutatási lehetőségeire, új értelmezésére. Ennek oka egyértelmű, a rendszerváltás után mind a városi, vidéki munkások és kisiparosok megtapasztalták a megélhetésük elsődleges bázisának számító ipartelepek elsorvadását. „Bányászok, kohászok, gyári munkások és kézműves kisiparosok tömegei tapasztalták meg az utóbbi másfél évtizedben szakmájuk leértékelődését, munkahe-

lyük elvesztését, a kisebb-nagyobb ipari üzemek felszámolását. [...] A változások folyamatát követni is nagy felelősség, és felkészült szakembereket, eszközöket kívánó feladat. [...] Félő azonban, hogy mindez nem elég, és fontos ipari emlékek úgy múlnak el, hogy megörökítésükről lemarad a ma élő nemzedék.” (247. o.). Fontos megállapítása, hogy „Az ipari táj olyan összetett kutatási problematika, amely megkívánná több tudományszak hatékony együttműködését. Egy-egy részterületen az utóbbi időben jelentős eredmények születtek, s a kutatás további fellendülése várható.” Ezt az utóbbi évek nem csak etnográfiai kutatási eredményeinek egy-egy téma (életmód, tárgytörténet, kultusz, templom és vallás, népmonda, munkástörténet stb.) köré csoportosított összegzése követi. Ezek köre azonban korántsem teljes, olyanok maradnak ki a sorból, mint Germuska Pál *Industria búvóletében*. (Budapest, 1956-os Intézet, 2004.) kötete. A könyvet tekintélyes függelék zárja melyben megtalálhatók a térképek, ábrák, színes és fekete-fehér képek jegyzékei, valamint a tárgy- és helységnévmutató. Összeállítójukat dicséret illeti.

A hasonló jellegű kötetek szerzőinek szembe kell nézniük a téma egysége és a tanulmányok töredezettsége jelentette kettősséggel. Paládi-Kovács Attila munkájában ezek összeegyeztetése sikeres volt, „a gyárak, bányák, műhelyek népének” élete egységben rajzolódik ki az olvasó számára. Ugyanakkor a 20. század második felének vizsgálata elmaradt. Ez talán valóban szétfeszítette volna a kötet kereteit, így azonban hiányérzete támadhat az olvasónak. Megállapíthatjuk, hogy a kötet a szerző tanulmányainak összegzésével új lehetőségeket nyitott az ipari táj és munkásság további kutatásához.

Kiss András